

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ у 50 – 60-ті роки ХХ століття

Зрозуміло, що традиція, звичай, взагалі будь-які норми мають здатність транс-формуватися у відповідності до нових історичних, економічних, політичних та культурних умов. У даній статті зроблена спроба відстеження змін у традиційній весільній обрядовості в 50-60-ті роки ХХст. Відомо, що така глобальна катастрофа, як війна, не могла не вплинути на усталений розвиток суспільства. Метою дослідження є порівняння структури весілля двох періодів – традиційного та повоєнного. Таке порівняння зроблено на основі співставлення друкованих матеріалів із польовими матеріалами, зібраними на Київщині та Черкащині. Для більшої локалізації проблеми дослідження вибрано конкретний регіон.

Щоб простежити, які зміни і запозичення мали місце, спершу була звернута увага на структуру традиційної весільної обрядовості. Весілля як своєрідне театралізоване дійство, привертало увагу багатьох дослідників-етнографів.

Унікальна робота була зроблена під час етнографічно-статистичної експедиції до Західно-руського краю, в результаті якої вийшло 7 томів "Трудів". Власне обрядам життєвого циклу присвячений 4 том¹. Загалом ХІХ ст. характеризується підвищеною активністю по збору етнографічного матеріалу, опису різних звичаїв та обрядів. Більшість таких розвідок вміщені в "Матеріалах до української етнології"². Чітку структуру весільної обрядовості подав Хр. Ящуржинський³. У 1892р. у Парижі видана праця Хв. Вовка, яка була побудована на широкому матеріалі світової порівняльної етнології із залученням величезного кола джерел⁴.

Однією з перших праць повоєнного періоду можна назвати дослідження О. Кравець⁵, в якій розглянуто сімейний побут українців дореволюційного періоду, тобто традиційного, і післяреволюційного, радянського.

Вагомий внесок у дослідження весільної обрядовості українців зробила В.Борисенко⁶. Українське весілля було досліджено за часовим та просторовим принципом, що дає змогу конкретно проаналізувати трансформації, які відбулися в структурних елементах весільної обрядовості. У першій частині свого дослідження автор подала детальну характеристику традиційних українських весільних обрядів та звичаїв, а в другій проаналізовано, які з них мали місце в радянські часи, а які зникли. У роботі розглядається структура українського весільного обряду, його функціональні особливості, виділяється інваріантна основа.

Багато матеріалу стосовно структури весілля та його місця в житті українського народу вміщують випуски журналу "Народна творчість та етнологія"⁷.

Для нас важливо визначити структурні елементи традиційної обрядовості. Майже всі дослідники виділяли такі основні елементи: сватання, заручини (оглядини), випікання короваю, дівич-вечір, виття гільця, посад, вінчання, покривання нареченої хусткою (тобто переведення її в статус молодиці), шлюбна ніч (обряд комори), подяка батькам⁸. Відповідно до такого поділу весілля на дії і буде зроблено аналіз кожної складової.

Під час війни, а також у перші повоєнні роки відбуваються зміни в сімейних відносинах. Більшість сімей в цей період мають статус неповних, змінюється функціональне навантаження членів родини, відбувається перерозподіл обов'язків. Майже не існує спеціальних досліджень, які б могли повністю дати висвітлення процесам, які відбувалися у сім'ї та сімейних відносинах під час Великої Вітчизняної війни, в тому числі весільної обрядовості. Хоча воєнним періодом багато цікавилася дослідників, вчених різних напрямів, життя тилу висвітлено в літературі не

було⁹. Перші книги присвячені тематиці війни і життя під час неї вийшли ще за роки Великої Вітчизняної війни¹⁰. Для всіх них характерним був невеликий об'єм, велика емоційність, використання гасел, що кликали до активної участі у боротьбі з ворогом. Перші узагальнюючі праці про воєнний час почали виходити в перші десятиліття після війни. В основному спостерігаються світоглядні зміни населення, а також надзвичайна консолідація народу в екстремальній ситуації (в даному випадку, під час війни): "Не тільки партизанські загони розплачуються з окупантами. З ними веде боротьбу все населення України. Селяни закопують зерно, картоплю, одягу, хатній посуд, чекаючи часу, коли прокляті злодюги й кати витягнуть ноги на українській землі, якої їм так хотілося. Селяни вирізують худобу. Вони говорять: "Хай все пропадом пропадає, аби тільки не дісталось німцям" По селах ходить багато голодних, особливо міських жителів. Селяни роздають їм харчі, - хто що має. Вони кажуть: "Хай краще свої їдять, чим мають жертви німецькі грабіжники." Ненависть до окупантів переповнює серця українських селян. Хоч би чим, аби дошкулити німцям"¹¹.

Перші узагальнюючі праці про воєнний час почали виходити в перші десятиліття після війни. Питання участі жінок у сімейному та суспільному житті цікавило чимало дослідників радянського часу¹².

Перш ніж перейти до самого обряду, простежимо які зміни відбулися в процедурі вибору шлюбної пари. Вибір пари серед молоді кінця XIX ст. відбувався на досвітках, вечорницях, вулиці. Вирішальним фактором при виборі пари була взаємна симпатія, хоча батьки молодих більше уваги приділяли матеріальному стану, тому що саме укладання шлюбу було свого роду угодою, за допомогою якого родина могла покращити своє матеріальне становище. Але багато дослідників вказує на демократичність у виборі. Адже було винятком в етнокulturі XIX ст., щоб батьки насильно нав'язали свою думку.

Як відомо, в окремих регіонах вечорниці закінчувалися спільним ночуванням хлопців з дівчатами. У хаті на полу розстелялася солома і молоді лягали покотом спати, але дотримувалися цнотливої поведінки, бо дошлюбне спілкування молоді на той час ще не передбачало інтимних стосунків. Незважаючи щоправда на такий вільний вибір, який базувався на спільній симпатії, все ж таки іноді в минулому батьки могли робити свій власний вибір, використовуючи дітей як засіб для збільшення матеріальних надбань: "Кожда дівчина гордиться тим, як має парубка, що з нею ночує, хоч рідко виходить за нього замож, бо на селі рішає по більшій часті про вінчання не симпатія молодят, але маєтковий стан обоїх"¹³. Інколи це ж робилося задля самих же молодих – кожен батько чи мати хотіла бачити свою дитину у більш кращих умовах життя: "От прийшли старости мене сватать. А мати не дає, каже, що сім'я в нього велика. Вона хотіла оддять мене за другого, за Данила... Мати хотіла, щоб я у рясній спідниці ходила, та не в одній"¹⁴. Коли в дівчини було кілька претендентів, то перевага надавалася хлопцю із заможної родини, де більше не було дітей (тобто спадкоємців): "Я знаю одну дівчину, що батько оддавав, а вона не хоче, бо за нею другий вхажував. А той, що прийшов сватать так був один в батька і жили зажиточно, а її батько був бідний і сім'я велика... Батько й бив дуже за те, що не хоче, вони вже таки й посватались, поставили могорич, п'ють, а молода ж плаче, а вони вгаварюють, що сім'ї нема. А дівчатам же хай там хоч десять сімей, а як нравиться, то вона піде. Молода бідна плаче й не почастиється, а таки підчиняється, бо це ж батько і не послухаться не можна. Уговорили вони вінчатся"¹⁵. Відомі випадки, що такі шлюби могли не відбутися на самому вінчанні, коли силування було сильно наявним. Перед вінчанням священники в таких випадках казали, що якщо при самому обряді хтось з молодих не виявить згоду, то вінчання не відбудеться. Але і тут батьки йшли на хитрість – підкупляли: "Батьюшка почав уговарювать, що жинзі не буде як вона не хоче з тим, вони й приїхали додому не повинчавшись. Тоді вже її батько повіз їх аж в Нікополь, там заплатив батьюшці багато грошей і повинчались... Вона бідна і жила так з цим, вже якось трохи привикла. Не жила, а змучилась, і не билися і не спорились, ну і приязно не жили"¹⁶. Бували випадки, навіть на кінець XIX ст., коли батьки, які дружили між собою, домовлялися про одруження своїх малолітніх дітей: "Діти малі, стали просить батьки архієрея повинчатъ. Він довго не хотів, а тоді взяв присягу, щоб дівчина до 16 років була дівчиною і повинчав. Ну от і 16 літ. Должна ж вже вона быть жінкою, а в його була дівчина друга в селі тут же. І він ходив до неї. Старі дивились, та й кажуть: "Так живи вже з

цією". А він їм: "Ходив і ходить буду, любив і любить буду, а як так мене женили, то й живіть самі. Батько заслав його в солдати"¹⁷.

Існували і такі ситуації, коли батьки багатії дівчини, яка не відзначалася красою і мала всі шанси засидітися в дівках, вибирали гарного, але переважно бідного парубка, який би засватав їх дочку, був їй за чоловіка, а в сім'ї за наймита: "Дусина мати мене теж хвалила, казала при Дусі: "Гарний парубок Степан, хай і наймит". Але, коли вона узнала про наші особисті відношення з Дусею, сказала хазяїну і той негайно визвав мене до себе, сунув мені 15 карбованців грошей і сказав: "Думав я тебе оставити на довгий час наймитом, але ж ти дуже проворний"... Пішов з думкою: "Ага. Якби у тебе, куркуля, була дочка каліка, тоді б я був їй чоловіком, а твоїм наймитом-приймаком"¹⁸.

Подібна доля могла спіткати сиріт, коли опікуни за допомогою яких хотіли задовольнити свої інтереси. При цьому не було фактору жалості до дитини, бо не рідна: "У неї не було батьків уже. А її родичі не хотіли давати ту землю, що їй мати наділила. Вона з ним не ходила, може 2 вечори. Ну, він її посватав за землю. Він теж – куркуль"¹⁹.

І занадто не частими були випадки, коли молодь чинила наперекір, не боячись, залишитись без батьківського благословення: "Моя мама підспіла вже заміж йти, вже дід Захарко ходив до неї, то старші повиходили заміж, а моя мама осталася куховарить дітям, їх же багато. То дід Андрій не оддавав її заміж. Малі ше всі. То вони шо? З батьком (зі своїм хлопцем – О.Л.) порадилися, та ночью договорили батюшку, поїхали ночью та й повінчалися, отак батько й забрав її"²⁰.

Ситуація змінюється в військовий і післявоєнний період. В цей час матеріальне становище немає такого великого значення. Основним місцем знайомства молоді залишається вулиця, де влітку, вечорами на вигонах збиралися дівчата. Але це мало не такий вигляд як до війни – кожний на своєму – а так: сьогодні, зговорившись на одному вигоні всі збираються, завтра на іншому. Припинилися постійні ворогування між хлопцями з різних кутків, змінилися взаємовідносини людей. Взагалі постійні місця гулянок молоді стали рухливими (то на одній вулиці збираються, то на другій), ворожнеча між дівчатами вулиць зникла, зникли і сварки та бійки (не ходять до наших дівчат) між хлопцями. Головною розвагою були новини про війну, анекдоти, пісні про Гітлера²¹.

Головним критерієм у виборі пари була наявність самих чоловіків, чисельність яких різко зменшилась. Батьківське слово продовжувало відігравати певне значення, але не було таким вирішальним і скидалося більш на пораду і турботу про майбутнє своєї дитини. Тобто могли підказати, що можливо рід не той, погані люди, адже вони все таки людей знали: "А то знаєш, то такий рід, лучче не жениться, бо не виходить, бо рід такий – життя не буде"²². Деякі батьки боялися втручатися в життя дітей, щоб не наробити шкоди, знаючи всі біди життя з нелюбом, не хотіли, щоб у дітей залишалася злість до них на все життя²³. Все ж молодь була набагато вільніша у своєму виборі через те, що більшість батьків було на війні і фізично не могли вплинути на ситуацію. По-друге, вибір не завжди базувався на симпатії чи матеріальному стані, а на здатності продовженні роду. Так як збільшилась кількість скалічених молодих хлопців. Як свідчить одна з респонденток: "Під війну не було за кого заміж йти. Один без очей прийшов, без ніг. Догулялась я до 24 годи. Думаю: "А шо далі робить? Це остануть у дівках". Ось один на 5 год молодше причепивсь і причепивсь. Та ото зробив мені дитину, і другий зробив, а третю взяв, а ми осталися"²⁴. З цього можна побачити, що змінювалися також моральні установки – не вважалося аморальним завагітніти не від офіційного чоловіка. В цей період такі випадки не поодинокі. Дівчата намагалися зав'язати якісь стосунки з чоловіками, яких навіть не кохали, але які мали здатність до дітонародження²⁵. Це логічне прагнення в кризовій ситуації, коли виникає небезпека зменшення населення.

Якщо і траплялися примуси, то молодь могла піти на радикальні дії – траплялися випадки самогубства чи нанесення тілесних пошкоджень²⁶.

Ще однією проблемою, яка впливала на зменшення шлюбів, було масове вивезення молоді до Німеччини²⁷.

Порівняно з традиційним періодом, коли весілля було пишною обрядодією, яка в часовому проміжку могла тривати тиждень, в період війни та повоєнний час ця обрядодія зменшувалася, випадали деякі елементи. В деяких випадках весіль взагалі не було. Але більшість

респондентів зазначало, що при німцях весілля було можливо робити. У більшості випадках відразу після весілля чоловік міг піти на фронт, а жінка поверталася в батьківську сім'ю і чекала на його повернення²⁸. Весь обряд в таких випадках полягав в тому, що молоді ходили до сільської ради, де реєстрували свій шлюб²⁹.

До елементів традиційної передвесільної обрядовості слід віднести всі форми зустрічей молодих, молодих і родин, а також двох родин між собою, на яких укладалися всі домовленості стосовно весілля. Таких зустрічей могло бути кілька і вони могли носити певне смислове навантаження і юридичне значення³⁰.

Для традиційної обрядовості сватання є своєрідною шлюбною угодою, за допомогою якого сторона молодого заручається згодою зі сторони нареченої. У наш час М. Гримич ґрунтовно подала аналіз різним видам сімейних угод, в тому числі і сватанню³¹. Розглянуто основні форми укладення шлюбу українців, власне сама процедура укладання шлюбу, несення матеріальної відповідальності за розірвання угоди з погляду договірно-зобов'язальних звичаєво-правових відносин українців. Саме сватання автором описується не як проста дія, а серйозна договірна процедура, яка характерна багатьом народам³².

Перш за все молоді домовлялися між собою³³, а потім казали батькам. Батьки в свою чергу засилали на допити, що було першою зустріччю і яка не мала ніякого юридичного значення. Скоріше це було вивідування намірів батьків нареченої стосовно можливого шлюбу³⁴.

Потім слідувало безпосередньо сватання, яке за поглядами українців було вирішальним актом і мало велике значення. Старостів брали дотепних, метких і поважних людей. Зайшовши до хати нареченої, вони заводили традиційну розмову: "По світах ходячи, ми зайшли у вашу слободу і от за вашим дозволом аж у ваш дом чесний зайшли і тут, чого шукали, те й знайшли... Не самі собою ми прийшли – люде нам вас вказали, бо в нас єсть купець, а в вас товар. Як то кажуть – не купець, а добрий молодець, не товар, а красна дівиця. Дозвольте купцеві на ней подивиться"³⁵.

Незабаром після сватання відбувалися оглядини, коли родичі нареченої приходили до нареченого, щоб з'ясувати його майновий стан, ознайомитись з господарством, наявністю продуктів, одягу та інших речей³⁶.

Коли після оглядин сторону молодого все влаштувало відбувалися заручини. Заручини – одна з найважливіших складових частин весілля. Відбувши їх, обидві сторони скріплювали цим самим договір про шлюб, встановлювали кількість і розмір витрат на весілля з обох сторін, домовлялися про подарунки для родичів молодого і молодогої. З цього часу всі подальші весільні дії немов набирали законності. За відмову після заручин від шлюбу сторона, яка відмовлялася, мала оплатити другу сторону, за звичаєвим правом, певний штраф³⁷.

Після другої світової війни у передвесільному циклі відбулося багато скорочень. Таким чином обов'язковим залишилось лише сватання, яке і набуло юридичної сили. Про це свідчить те, що тепер відмова після сватання являлася небажаною і в принципі неможливою³⁸. Сватання післявоєнного періоду зберігало подекуди словесні формулювання. Як згадує одна з респонденток, вона пам'ятала, що коли її приходили сватати, то розказували про якусь ягницю³⁹. Щоправда, рідко коли для цього запрошували старост, переважно ходили батьки молодого, родичі⁴⁰, а інколи і взагалі сам хлопець з товаришем⁴¹. Власне на сватанні відбувалося і обговорення всіх організаційних питань, вирішувалася частка кожної родини в проведенні весілля, розмір посагу.

В подальшому переході подій теж відбувалися скорочення. Незважаючи на те, що такі обряди як дівич-вечір, виття гільця та випікання короваю залишалися майже на всій досліджуваній території, відбулося спрощення у їх проведенні. Відбувалися вони переважно в один день – суботу. У суботу вили гільце і у молодого і в молодогої. У суботу ж пекли старші жінки коровай⁴². А ввечері в цей же день молода брала своїх подружок, поспівають у хаті а потім йшли до молодого, де танцювали і співали⁴³.

Власне весільна обрядовість післявоєнного часу не мала такого обрядового забарвлення. Із структурних елементів залишився дівич-вечір, посад молодих з викупом нареченої, перевезенням приданого в дім молодого.

Вінчання у традиційній весільній обрядовості посідало важливе місце і передувало посаду. Суттєвих змін не відбулося з встановленням окупаційної влади, німці не заперечували

церковного обряду. Якщо і говорити про зміни, то вони мали місце в післявоєнний час, коли радянська влада проводила антирелігійну пропаганду. Неможливість вінчання полягала ще і в тому, що багато церков було зруйновано і не в кожному селі була можливість провести цей обряд⁴⁴.

Натомість посад відбувався завжди, в будь-якому випадку. Пишність залежала від достатку конкретної родини – це могло бути як просто застілля, на якому були присутні лише найближчі родичі та сусіди. У 50-60-х роках ХХ ст. широко розповсюджувалися весілля з використанням традиційних українських елементів: вечоринка, яка вкладалася звично в 2 дні та “комсомольське весілля”⁴⁵.

Основною відмінною від традиційного було те, що головна частина свята відбувалася в клубі, в присутності великої аудиторії, тобто за участю не тільки родини, а й громадських організацій. Друга частина весілля відбувалася в домі молодого і проводилася за національними традиціями⁴⁶. “Комсомольське весілля” походило від червоного весілля і для нього було характерним повернення до традиційних весільних церемоній. Головною особливістю комсомольського весілля було те, як зазначає О. Кравець, що організаторами реєстрації шлюбу виступали комсомольська організація і правління колгоспу⁴⁷.

Змінилася і процедура даровизни. Замість традиційної скрині, придане молодій 50-60-х років складали в шафу і обмежувалося воно переважно речами побутового вжитку, інколи давали худобу⁴⁸. У традиційній обрядовості за дівчатами часто батьки давали в придане і землю: “Тоже не дурні, дивилися, щоб було землі. У баби Зіньки її мати родилася незряча, дід у пана взяв 3 десятини землі – вона заміж не піде, то може хто піде на 1,5 десятини землі”⁴⁹. Таким чином шлюб міг значно покращити матеріальне становище родини, адже батьки, котрі мали таку змогу, намагалися дати за дочкою гарне придане⁵⁰.

У к. ХІХ – на п. ХХ ст. молоду з приданим перевозили в дім молодого, де відбувався обряд комори – перевірка дівчини на цнотливість. Знову ж таки, якщо порівнювати з традиційною обрядовістю, то в досліджуваний період він набув лише символічного значення. Святкування весілля продовжувалося на другий день, обрядом, який мав назву “цигани”.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити такі висновки:

- насамперед, слід зазначити, що глобальна зміна в житті суспільства відобразилася на традиційній обрядовості українців, так як відбулися зміни в його світогляді, матеріальному стані, змінилося співвідношення чоловічого та жіночого населення;

- змінилися чинники, які впливали на вибір партнера. Якщо в традиційному суспільстві головним був фактор симпатії, іноді матеріальний стан, то у повоєнному вибір партнера обмежується. Це було зумовлено насамперед, зменшенням чоловічого населення;

- із кількох обрядових зустрічей родин молодих, які входили до перед-весільного циклу, обов'язковим залишилося лише сватання. Втратили своє значення оглядини і заручини. Поряд з тим, сватання набуло не лише обрядове значення, але і юридичне – це була єдина і остаточна угода передвесільного циклу;

- непевне становище було навколо церковного обряду – вінчання. З однієї сторони німцями воно було дозволене під час окупації. У 50-60-х роках ХХ ст. обряд зазнав тиску з боку радянської влади. Він швидко зник з обрядовості, особливо в тих селах, де були знищені та зруйновані церкви. Там, де церкви залишалися, вінчання мало місце;

- ще один обряд, який перетворився на символічний у досліджуваний період – це обряд комори. У 50-60-ті роки ХХ ст. він зводився до того, що на другий день ставили на стіл зафарбовану горілку в червоний колір, якщо не сумнівалися в цнотливості дівчини;

- варто зазначити також і про зміну у тривалості весілля. Повоєнне весілля, як правило, тривало один-два дні. Скорочення в часовому проміжку було зумовлене матеріальним становищем суспільства;

- поява нових форм весільної обрядовості після другої світової війни, таких як “вечірка”, “комсомольське весілля”. Вони відрізнялися від традиційного тим, що все менше його елементів мали місце. Ці форми весілля носили частково громадський характер і організаторами реєстрації шлюбу виступали комсомольська організація та правління колгоспу.

- ¹ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. Юго-западный отдел. – Спб., 1877 г. – Т. 4.
- ² Ганюченко З. Весіле в Гордашівці Уманського повіту в Київщині. // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919 р. – Т. XIX – XX. – С. 34 – 51; Брижко М. Весіле в містечку Дубовій Уманського повіту в Київщині. // Там само. – С. 51 – 74; Брюховець І. Весіле з Прилуцького повіту в Полтавщині. // Там само. – С. 74 – 81.
- ³ Ящуржинський Хр. Свадьба малорусская, как религиозно-бытовая драма. // Киевская Старина. – К., 1896 г. – Т. 55. – С. 234 – 273.
- ⁴ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. // Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995 р.
- ⁵ Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1966 р. – 197 с.
- ⁶ Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988 р. – 190 с.
- ⁷ Горб Є. Весілля в селі Хижинця на Вінниччині. // Народна творчість та етнографія. – К., 1959 р. - №2. – С. 108 – 111; Кравець О. Сучасне колгоспне весілля. // Там само. – К., 1958 р. - №3. – С. 64-75.
- ⁸ Ящуржинский Хр. Вказ. праця. – С. 235.
- ⁹ Резникова Ш. Роль советского тыла в развитии партизанского движения. – К., 1956 г.; Лаута С. Колгоспне селянство Радянської України в роки другої світової війни. – К., 1965 р.; Байраковский А. Общественно-политическая жизнь колхозного крестьянства. – К., 1979 г.; Вронська Т. В умовах війни: життя та побут населення міст України. – К., 1995 р.
- ¹⁰ Бравер И. Советские женщины у станка куют победу над фашизмом. – М., 1941г. – 21 с.; Шульга З. Українське селянство не буде у німецькій неволі. – К., 1942 р.; Фиш Г. Что мы видели в тылу. – Беломорск, 1943 г.; Девушки-воины. Очерки о девушках-героинях. – М., 1944 г.
- ¹¹ Шульга З. Вказ. праця. – С. 31.
- ¹² Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К., 1986 р. – 303 с. Карасева Л. Славные дочери нашей родины. – М., 1946 г. – 63 с.
- ¹³ Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину. // Матеріали до української етнології. – Л., 1919 р. – Т. 19 – 20. – С. 292.
- ¹⁴ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (далі – Фонди ІМФЕ) – Ф. 14 – 3. Од. зб. 107, - Арк. 11 – 12.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 207 – 209.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 209.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 341 – 342.
- ¹⁸ Фонди ІМФЕ. – Ф. 14 – 3. – Од. зб. 40 – Арк. 67.
- ¹⁹ Зап. автора у 2004 р. від Сукаленко О.У. у с. Гусачівка Обухівського р – ну, Київської обл.
- ²⁰ Зап. автора у 2004 р. від Остроушко А.З. у с. Красенівка Чернобаївського р – ну, Черкаської обл.
- ²¹ Фонди ІМФЕ. – Ф. 14 – 3. Од. зб. 76 – а. – Арк. 16.
- ²² Зап. автора у 2005 р. від Лихолоб Н.М. у с. Зеленьки Миронівського р – ну, Київської обл.
- ²³ Зап. автора у 2004 р. від Братанич Л.Т. у с. Гамарня Канівського р – ну, Черкаської обл.
- ²⁴ Зап. автора у 2004 р. від Остроушко А.З. у с. Красенівка Чернобаївського р – ну, Черкаської обл.
- ²⁵ Зап. Савченко Н.Г. у 2005 р. від Косюк В.Х. у с. Гайворон Володарського р – ну, Київської обл.
- ²⁶ Зап. автора у 2004 р. від Кирилук Є. у с. Григорівка Обухівського р – ну, Київської обл.; у 2005 р. від Пономаренко Т.К. у с. Перегонівка Обухівського р – ну, Київської обл.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Зап. автора у 2005 р. від Дацько А. у с. Гусачівка Обухівського р – ну, Київської обл.
- ²⁹ Там само.

- ³⁰ Борисенко. В. Вказ. праця. – С. 91.
- ³¹ Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. – К., 2004 р. – 587 с.
- ³² Там само. – С. 13 – 14.
- ³³ Ганюченко З. Весіле в Гордашівці Уманського повіту в Київщині. // Матеріали до української етнології. – Львів, 1919 р. – Т. XIX – XX. – С. 34.
- ³⁴ Борисенко В. Вказ. праця. – С. 89.
- ³⁵ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ф. 1 – Од. зб. 627. – Арк. 2.
- ³⁶ Там само. – Арк. 15.
- ³⁷ Кравець О. Вказ. праця. – С. 67.
- ³⁸ Зап. автора у 2004 р. від Середи М.У. у с. Гусачівка Обухівського р – ну, Київської обл.
- ³⁹ Зап. автора у 2004 р. від Сукаленко О.У. Там само.
- ⁴⁰ Зап. автора у 2004 р. від Якимахи М.Я. Там само.
- ⁴¹ Зап. автора у 2004 р. від Забари М. у с. Гамарня Канівського р – ну, Черкаської обл.
- ⁴² Зап. автора у 2004 р. від Сукаленко О.У. у с. Гусачівка Обухівського р – ну, Київської обл.
- ⁴³ Зап. автора у 2005 р. від Пономаренко Т.К. у с. Перегонівка Обухівського р – ну, Київської обл.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Кравець О. Сучасне колгоспне весілля. // НТЕ. – К., 1958 р. - №3. – С. 64 – 75.
- ⁴⁶ Там само. – С. 71.
- ⁴⁷ Там само. – С. 73 – 74.
- ⁴⁸ Зап. автора у 2004 р. від Сукаленко О.У. у с. Гусачівка Обухівського р – ну, Київської обл.; у 2004 р від Шпак Н.Д. у с. Григорівка Обухівського р – ну, Київської обл.; у 2004 р. від Корсакової Є.П. у с. Межиріч Канівського р – ну, Черкаської обл.
- ⁴⁹ Зап. автора у 2004 р. від Кирилук Є. у с. Григорівка Обухівського р – ну, Київської обл.
- ⁵⁰ Там само.